

Derleme Makalesi / Review article

Geliş tarihi | Received: 05.10.2023

Kabul tarihi | Accepted: 30.10.2023

Yayın tarihi | Published: 10.11.2023

Tahmina Aliyeva

<https://orcid.org/0009-0001-2520-4371>

Azerbaijan State Pedagogical University Guba Branch, Department of History, Pedagogy and Social Sciences, Ph.D., Azerbaijan, tehmine.aliyeva@quba.adpu.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Aliyeva, T. (2023). Kafkas Birliği Düşüncesi'nin Tarihi Geçmişi ve Mahiyeti. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin 100. Yılı Özel Sayısı*, 10 (2), 711-718.

Kafkas Birliği Düşüncesi'nin Tarihi Geçmişi ve Mahiyeti

Öz

Kafkas Birliği ideali kavramı, bölge tarihinde jeopolitik dinamikler üzerinde derin etkileri olan önemli bir unsur olmuştur. Bu idealin tarihsel önemini anlamak, bölgenin zaman içindeki gelişimini etkileyen karmaşık ilişkileri ve güç dinamiklerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Kafkas Birliği idealinin yüzyıllara yayılan zengin bir tarihi geçmişi vardır. Söz konusu ideal, 18. yüzyılda ortaya çıkmış ve 19. yüzyılda Şeyh Şamil gibi önemli şahsiyetler ve Birleşik Kafkas Devleti kavramıyla önemli bir etki kazanmıştır. Şeyh Mensur ve Mürit Teşkilatı da bu fikrin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Tarihsel olarak Kafkas Birliği yolunda karşılaşılan siyasi ve etnik gerginlikler gibi zorluklara ve engellere rağmen bölgede özgürleşme hareketleri de yaşanmıştır. Bu fikrin mirası ve etkisi, Kafkasya'nın geleceğine ilişkin tartışmalarda güncel bir konu olmayı sürdürdüğü için bugün de hissedilmeye devam etmektedir. Buna göre çalışma Kafkas Birliği idealine ana hatlarıyla bakmayı amaçlarken, bölgenin önemine de alan yazın ışığında yaklaşmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Kafkasya, Kafkas Birliği ideali, Tarih

Historical Background and Nature of the Idea of Caucasian Unity

Abstract

The concept of the ideal of Caucasian unity has been an important element in the history of the region that has had a profound impact on geopolitical dynamics. Understanding the historical significance of this ideal is crucial for understanding the complex relationships and power dynamics that have influenced the development of the region over time. The ideal of Caucasian unity has a rich

historical background spanning centuries. The ideal emerged in the 18th century and gained significant influence in the 19th century with prominent figures such as Sheikh Shamil and the concept of a united Caucasian state. Sheikh Mensur and his Disciple Organisation also contributed to the spread of this idea. Historically, despite the difficulties and obstacles encountered on the road to Caucasian unity, such as political and ethnic tensions, there have also been liberation movements in the region. The legacy and influence of this idea continues to be felt today, as it remains a topical issue in discussions on the future of the Caucasus. Accordingly, this study aims to outline the ideal of Caucasian unity and approaches the importance of the region in the light of the literature.

Keywords: *Caucasus, ideal of Caucasian unity, History,*

Giriş

Kafkas Birliği fikrinin mirası ve etkisi, Kafkasya'nın geleceğine ilişkin tartışmalarda güncel bir konu olmayı sürdürdüğü için bugün de hissedilmeye devam etmektedir. Kafkas Birliği fikrinin kökleri esasen uzun süredir etnik ve siyasi gerginliklerin damgasını vurduğu Kafkasya bölgesinin tarihine dayanmaktadır. Birleşik Kafkasya fikri, 18. yüzyılda bölgedeki çeşitli etnik grupların kendi hak ve çıkarlarını korumak için birlikte çalışmanın yollarını aramaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu hareket, 19. yüzyılda önemli şahsiyetlerin ortaya çıkmasıyla önemli bir ivme kazanmış ve gelişmiştir. Bu isimlerden biri de Rusya'nın yayılmasına karşı mücadele eden ve Birleşik Kafkas Devleti fikrini savunan Müslüman lider Şeyh Şamil'dir (Aydın & Ergül, 2019). Vizyonu, Çeçenler, Dağıstanlılar, Çerkesler ve diğerleri de dahil olmak üzere Kafkasya bölgesinde yaşayan tüm farklı etnik grupları tek bir hükümet altında birleştirmek olan Şeyh Şamil'in etkisi sadece Kafkasya'da değil tüm kıtada hissedilmiştir. Kafkasya Birliği fikrinin yayılmasında bir diğer önemli isim ise Şeyh Mensur ve Müritlik Teşkilatı olmuştur. Gerçek özgürlük ve bağımsızlığa ulaşmanın tek yolunun bölgedeki farklı halkların birliğinden geçtiğine inanıyorlardı. Mürit Teşkilatı, çeşitli etnik grupları birleştirmeyi ve onların hak ve çıkarlarını yabancı güçlere karşı savunmalarını sağlayacak ortak bir kimlik yaratmayı amaçladı (Penah & Shakirov, 2019). Asillere rağmen Kafkasya Birliği fikrini destekleyen liderler ve bölge, bölünmüş durumda kaldı ve sonunda 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun eline geçti. Modern zamanlarda Birleşik Kafkasya fikri, bölgede süregelen çatışma ve gerginliklere potansiyel bir çözüm olarak yeniden ortaya çıktı. Bugün Kafkasya, her biri kendine özgü kültüre, dile sahip çok sayıda etnik gruba ev sahipliği yapmaktadır. Ancak bölge yüzyıllardır çeşitli etnik grupların güç ve kaynaklar için rekabet ettiği çatışmalar ve gerginliklerle uğraşmaktadır.

1. Kafkas Birliği fikrinin tarihsel arka planı

Karadeniz ve Hazar Denizleri arasında yer alan Kafkasya (Tavkul, 2007) çok sayıda çatışma ve güç ve kontrol mücadelesini içeren uzun ve karmaşık bir tarihe sahiptir. 18. ve 19. yüzyıllarda, aralarında Osmanlı, İran ve Rusya'nın da bulunduğu çeşitli imparatorlukların nüfuzlarını ve hakimiyetlerini genişletme çalışmaları nedeniyle bu bölge oldukça çekişmeli bir dönem yaşamış ve tarihten gelen kodlarla ilerleyen dönemlerde de açıkça çatışma zemini olmaya evrilmiştir.

Kafkasya Birliği fikrinin tarihsel arka planı, zaman içinde bölgeyi şekillendiren karmaşık olaylar ve etkiler ağıyla derinden iç içe geçmiş durumdadır. "Kafkas Evi" kavramı, Yeni Kafkasya dergisi tarafından, çeşitli Kafkas halklarının bağımsızlığını korumanın ve özellikle Bolşevik hükümetinden gelen dış baskılara direnmenin bir yolu olarak da savunulmuştur (Mustafayeva, 2018).

Kafkas birliği fikrinin kökenleri, bölgenin önemli siyasi ve sosyal çalkantıların yaşandığı 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Şeyh Mansur gibi şahsiyetler, çeşitli Kafkas halkları arasında birliği savunan önde gelen liderler olarak ortaya çıkmışlardır (Penah & Shakirov, 2019). Bu bağlamda karizmatik liderliği ve dış güçlere karşı direniş çağrısıyla tanınan Şeyh Mansur, ortak düşmanlara karşı birleşik Kafkas cephesi konseptinin de temelini atmıştır. Kafkasya bölgesindeki çeşitli kabileleri ve toplulukları birleştirmeye yönelik öğretileri ve çabaları, gelecekteki birlik ve dayanışma hareketlerine zemin hazırlayarak gelişen bu düşünceler farklı yaklaşımlarla devam ettirilmiştir. 18. yüzyıl, Kafkas halkları arasında, dış tehditler ve zorluklar karşısında birlikte durmanın önemini vurgulayan kolektif bir bilincin başlangıcı olmuştur.

19. yüzyılda Kafkas birliği düşüncesi, özellikle Şeyh Şamil (Yüce, 2020) gibi önde gelen isimlerin önderliğinde gelişmeye ve nüfuz kazanmaya devam etmiştir. Şeyh Şamil'in birleşik bir Kafkas devleti kurma ve Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmasına direnme çabaları, bölgedeki pek çok kişinin özerklik ve kendi kaderini tayin etme arzusunun da somut bir örneğiydi (Ateş, 2013). Kafkas Savaşı sırasındaki liderliği ve emperyal güçlere karşı birleşik bir cephe oluşturması, Kafkasya'daki çeşitli etnik gruplar arasındaki kalıcı birlik ruhunun örneğiydi. Bu bağlamda 19. yüzyılda Kafkas birliği fikrinin bireysel liderler tarafından savunulan bir kavramdan, çeşitli kabileleri ve toplulukları kapsayan, kültürel kimliklerini ve egemenliklerini koruma ortak hedefiyle birleşen daha geniş bir harekete dönüştüğü görüldü.

20. yüzyıl ilerledikçe Kafkasya'daki siyasi bağlam, Kafkasya birliği fikrinin yörüngesini şekillendiren önemli değişikliklere uğradı (Altunsoy, 2019). Birinci Dünya Savaşı'nın ardından

imparatorlukların dağılması bölge halkları için yeni fırsatlar ve zorluklar yarattı. Kafkas birliği kavramı, değişen jeopolitik manzaralar ve ortaya çıkan ulus devletler karşısında farklı boyutlar kazandı. Birleşik bir Kafkas devleti hayali yakalanması zor olsa da Şeyh Şamil ve Şeyh Mansur gibi liderlerin mirası, Kafkasya'daki çeşitli etnik gruplar arasında özgürleşme ve özyönetime yönelik hareketlere ilham vermeye devam etti. 20. yüzyıl, Kafkasya'nın birliği fikri açısından, bölge halkları arasındaki kalıcı dayanışma ve kendi kaderini tayin etme arayışını yansıtan bir geçiş ve dönüşüm dönemine işaret ediyordu.

Şeyh Şamil, 19. yüzyılda Kafkasya bölgesinin birleşmesinde önemli bir rol oynadı. Hacı Murat'la birlikte önemli direniş hareketlerine öncülük eden Şeyh Şamil, Kafkas halkının birliği ve bağımsızlığı için çabalayan, Kafkas tarihinde önemli bir figür olarak ortaya çıktır (Ateş, 2013). Onun liderliği ve stratejik becerisi, çeşitli kabileleri ve toplulukları dış güçlere, özellikle de Rus İmparatorluğu'na karşı örgütlemeye ve harekete geçirmede etkili oldu. Şeyh Şamil, çabalarıyla yalnızca yabancı egemenliğine direnmekle kalmadı, aynı zamanda Kafkasya bölgesinde yaşayan çeşitli etnik gruplar arasında dayanışma ve ortak kimlik duygusunu da güçlendirmiştir.

Şeyh Şamil'in vizyon ve çabalarından etkilenen Birleşik Kafkas Devleti kavramı, 20. yüzyıl boyunca Kafkasya halkının özlemlerini şekillendirmeye devam etmiştir (Altunsoy, 2019). Bu birleşik ve özerk Kafkas devleti ideali, emperyal yönetimden kurtulmak ve özyönetim kurmak isteyen birçok kişi ve harekette yankı buldu. Şeyh Şamil'in devlet kurma mirası ve Birleşik Kafkas Devleti fikri, gelecek nesillere bağımsızlık ve egemenlik için çabalama konusunda ilham kaynağı oldu; dış baskılar ve sömürgeci emeller karşısında direniş ve dayanıklılığın da sembolü olarak hizmet etmiştir.

Şeyh Mensur ve Mürit Teşkilatı da 18. ve 19. yüzyıllarda Kafkasya'nın birlik ve kurtuluşunun desteklenmesine önemli katkılarda bulunmuştur (Yeşil, 2017). Şeyh Mensur ve takipçileri öğretileri, örgütsel çabaları ve sosyal adalet savunuculuğu aracılığıyla yerel nüfusu güçlendirmeye, topluluk duygusunu geliştirmeye ve dış müdahale ve baskıya direnmeye çalıştılar. Bu bağlamda Mürit Teşkilatı, farklı etnik ve kültürel geçmişlere sahip bireyleri eğitmek ve harekete geçirmek, özgürlük ve kendi kaderini tayin etme arayışında ortak bir kimlik ve amaç duygusunu teşvik etmek konusunda çok önemli bir rol oynamıştır.

18., 19. ve 20. yüzyıllarda Kafkasya'daki özgürleşme hareketleri, Kafkasya Birliği'nin hedeflenmesinde çok önemli bir rol oynadı (Ateş, 2013). Şeyh Şamil ve Hacı Murat gibi etkili isimlerin önderlik ettiği bu hareketler, dış güçlere direnmeyi ve Kafkas halkları arasında özerklik ve bağımsızlık duygusunu oluşturmayı amaçlıyordu. Özellikle Şeyh Şamil, 19.

yüzyılın ortalarında Kuzey Kafkasya'da birleşik bir Kafkasya idealini temsil eden girişimlerde bulunmuş ve bunu savunmuştur. Bu liderlerin ve takipçilerinin çabaları yalnızca özgürlük arayışını simgelemekle kalmadı, aynı zamanda çeşitli Kafkas kabileleri ve topluluklarının ortak özelemlerini ve mücadelelerini de vurgulamıştır.

Kafkas Birliği arzusuna rağmen çeşitli engeller bölgenin birleşmesini engellemiştir. Farklı kabileler arasındaki iç bölünmeler, komşu güçlerin dış müdahaleleri ve jeopolitik karmaşıklıklar, birleşik bir Kafkas devletinin kurulmasının önünde önemli zorluklar yaratıyordu (Yeşil, 2017). Kabileler ve topluluklar arasındaki iletişim ve koordinasyon eksikliği, birlik çabalarını daha da karmaşık hale getirerek parçalanmış direniş hareketlerine ve çatışan çıkarılara yol açmıştır. Bu engellerin mirası, Kafkasya'nın siyasi manzarasını etkilemeye, bölgenin dinamiklerini ve çevre ülkelerle ilişkilerini günümüzde bile şekillendirmeye devam etmektedir.

Özgürlük hareketleri Şeyh Şamil ve Hacı Murat gibi liderlerin vizyonlarının örneklediği Kafkas Birliği düşüncesi, Kafkasya'da kalıcı bir miras ve etki bırakmıştır. Çok sayıda zorluk ve aksilikle karşı karşıya olmasına rağmen birlik arayışı, Kafkas halkları arasında ortak bir kimlik ve dayanıklılık duygusu aşıladı. Birleşik bir Kafkas devleti hayali tam olarak gerçekleşmemiş olsa da, birlik fikri Kafkasya'nın çeşitli toplulukları arasında daha yakın bağlar ve işbirliği yönündeki çağdaş hareketlere ve isteklere ilham vermeye tarih boyunca devam etmiştir (Altunsoy, 2019). Bu cümleden olarak Kafkas Birliği kavramı Kafkasya bölgesinin tarih ve kültürünün şekillenmesinde önemli bir güç olmuştur. Bu düşünce Şeyh Şamil ve Hacı Murat gibi önde gelen isimlerin önderlik ettiği özgürlük hareketlerinde de örneklenmiştir. Bu liderler sadece bağımsızlık için mücadele etmekle kalmamış, aynı zamanda birleşik ve güçlü bir Kafkasya vizyonuna da sahip olmuşlardır. Çabaları sayesinde, aralarında ortak bir kimlik ve dayanıklılık duygusunun doğması da söz konusu olmuştur.

2. Kafkas Birliği Fikrinin Mahiyeti

Kafkas Birliği Fikrinin tarihi kökenleri, siyasi manevralar ve etkileşimlerle oluşan karmaşık bir dokuyu işaret etmektedir. Kafkas Birliği Fikri, önemli siyasi olaylardan ve çeşitli kişilerin algılarından etkilenecek zaman içinde önemli dönüşümlere uğramıştır. 1828'deki Türkmençay Antlaşması ve 1856'daki Paris Antlaşması gibi önemli tarih olaylar, konunun gelişiminde önemli rol oynamış ve önemli kilometre taşlarına işaret etmiştir (Akdemir & Türk, 2023). Coğrafi ve politik değişiklikler değiştikçe Kafkasya'nın tanımları da değişti; bu durum Kuzey ve Güney Kafkasya gibi bölge arasında ayırım yapılmasına ve ayrıca Doğu-Batı Kafkasya'nın açılmalarına yol açtı. Bu tanımlamalar sadece Kafkasya'nın küresel olarak nasıl

algılandığını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda bu kişilerin yaşayan etnik kimliklerini de etkileyerek Kafkas Birliği fikrine farklı bakış açıları yaratmıştır. Kafkasya'nın ulusal ve küresel güçler tarafından bilinen tanımları ve isimleri, Kafkas Birliği fikrinin zaman içinde nasıl anlaşıldığını ve tasavvur edildiğini şekillendirerek evrimin daha da gelişmesini sağlamıştır (Akdemir & Türk, 2023). Ayrıca Kafkasya bölgesindeki etnik yapıdan siyasi oluşumlara geçiş tartışmalarının odak noktası olmuş, Çeçen direnişi de dahil olmak üzere Kuzey Kafkasya'daki etnik-siyasi gelişmeler ve Güney Kafkasya cumhuriyetleriyle bu gelişmelerin patlamasına ortam hazırlanmıştır. Tarihsel ilişkiler, siyasi değişimlerin ve farklı bakış açılarının bu kadar dinamik bir şekilde etkileşimi, Kafkas Birliği fikrinin gidişatını değiştirmeye günümüzde de devam etmekte ve bölgeye ait karmaşıklığın çok yönlü doğasını vurgulamaktadır.

Kafkas Birliği fikri yaklaşık iki asırlık bir tarihi süreç geçirmiş ve Kafkas halkları arasında 20. yüzyılın başlarına göre daha güncel bir konu haline gelmiştir. Bu fikir farklı zaman dilimlerinde "Kafkas Birliği", "Kafkas Konfederasyonu", "Kafkas Evi" gibi farklı isimler altında ancak aynı içerikle hayata geçirilmiş ve başlatıcıları tarafından amaç ve görevleri yerine getirilerek geliştirilmiştir (Mustafayeva, 2018). Dolayısıyla tarih boyunca birleşik bir Kafkas Yurdu kavramı, özellikle Yeni Kafkas dergisinin çabalarında açıkça görüldüğü gibi, dış baskılara karşı bir bağımsızlık ve direniş işareti olarak hizmet etmiştir. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Halkları Birliği'nin tarihsel oluşumu, bölgedeki çeşitli halklar arasındaki işbirliği ve birlik potansiyelini daha da vurgulamaktadır. Birleşik bir Kafkasya Birliği fikri zaman içinde geliştikçe, kan, etnik köken, dil ve din farklılıkları yerine siyasi birliğin vurgulanması ana tema olmuştur. Kafkasya'da Nisan 1917 Kongresi'nde görüldüğü gibi özerklik ve kendi kaderini tayin etme etrafında dönen tartışmalar, Kafkasya Birliği fikrinin geleceğini şekillendirmede kültürel ve etnik mülahazaların dinamik doğasının altını çizmektedir. Ayrıca bölgenin Rusya'nın göç politikaları, etnik bölünmeler ve direniş hareketleriyle damgasını vurduğu çalkantılı tarihi, Kafkasya Birliği bayrağı altında ortak bir yaklaşıma duyulan acil ihtiyacın da altını çizmektedir. Kafkasya Birliği fikri, köklü etnik ve dini ayrımları ele alarak, tarihsel çatışmaları çözmeye ve dış baskılar karşısında kolektif gücü ve dayanıklılığı geliştirmeye yönelik potansiyel bir yol da sunmaktadır. Bölge için uyumlu bir gelecek vizyonu, işgallerin ve millileştirme süreçlerinin neden olduğu aksaklıkları aşmayı amaçlıyor ve bölgenin istikrarı ve refahı için umut verici bir görünüm de sunmaktadır. İleriye dönük olarak Kafkasya Birliği fikrinin hayata geçirilmesinde ortaya çıkabilecek karmaşıklıkların ve zorlukların kabul edilmesi önemlidir.

Sonuç

Kafkasya, etnik çeşitliliği ve stratejik önemi nedeniyle dünyanın ilgi odağı olan bölgelerden biridir. Tarihsel olarak İran, Türkiye ve Rusya'dan etkilenmiştir. Böylesine karmaşık bir etnografik ve dinsel manzaraya ve aynı zamanda stratejik öneme sahip bir bölgede, çoğunluğa uygun ortak çıkarları, fikir ve ideolojiyi geliştirmek, en uygun birlik modelini bulmak ve ortak çıkarları ortaya koymak kolay bir iş değildir. "Böl ve yönet" ilkesini uygulayan Rus İmparatorluğu'nun bölgedeki 19. Yüzyıldan itibaren uyguladığı Ruslaştırma, sürgün, kitlesel baskılar, zorunlu göç politikası, bölgede zaman zaman daha ciddi bir tablo ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir Kafkas milletinin diğerine hegemonya kurması mümkün değildir. Her birinin zayıf bir noktası var. Dolayısıyla Kafkas milletlerinden biri dışarıda bir hami aradığında o dış güç gelir ve tüm bölgedeki süreçleri kontrol edebilir. Bu açıdan bakıldığında Rusya'ya sığınan ve daima kuzeyde koruyucu bir güç arayan Ermenilerin, Kafkasya'nın bağımsızlığına ve bölgede dayanışma ve birliğin oluşmasına engel teşkil ettiği de tarihsel olarak görülmektedir.

Ermeniler, bölge halklarının zor zamanlarında Kafkasyalıların birliğine çoğu zaman destek vermemişler, bazen birliğe desteklerini resmi olarak beyan etmek zorunda kalsalar da, koşullar değiştiğinde hemen Rusya'nın pozisyonunu savunmuşlardır. 1918'deki iç kriz nedeniyle Rusya'nın Kafkasya'dan çekilmesinin Ermenileri ne kadar korkuttuğu ve zor duruma soktuğu da açıktır. Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin ulusal bağımsızlığı döneminde bile Ermenilerin birlik fikrine karşı çıktıkları inkar edilemez gerçeklerle kanıtlanmıştır. Gürcüler, Kafkas birliğine biraz farklı bir bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Daha ziyade Kafkasya için zor dönem başladığında Gürcü siyasetçiler birlik fikrini hatırladılar ve bunu gerçekleştirmeye çalıştılar ancak istikrar sağlanınca bu fikir de unutuldu. Gürcistan'ın mevcut fikre soğuk bakmasına neden olan faktörlerden biri de din faktörüdür. Ermenilerin olmadığı tek bir Hıristiyan ülkesi olarak sadece Müslümanlardan oluşan Kafkasya Birliği'ne katılmak Gürcüler için psikolojik açıdan kolay bir konu değildi. Azerbaycan tarafı birlik fikrine diğer iki Güney Kafkasya cumhuriyetine göre daha samimi bir tavır sergilemiştir. Kuzey Kafkasya'dan gelen tüm birlik girişimlerini destekledi. Ancak fikrin hayata geçirilmesi ve uygulamaya konulması konusu gündeme geldiğinde onun bu iyi niyeti de çok etkili olamamıştır. 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında Ermenistan'ın izlediği militarist politika, terörizmi ve bölücülüğü desteklemesi, Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik toprak iddiaları ve Ermenistan'ın Rusya Federasyonu tarafından hızla silahlandırılması "Kafkasya Birliği fikrinin" önündeki belli başlı engelleri oluşturmuştur. Sonuç olarak Kafkas Birliği'nin özünde pragmatik bir fikir olduğunu,

Avrupa Birliği deneyiminin ve dünyadaki küreselleşme sürecinin hem örnek teşkil ettiğini hem de uygulanmasına gerçek bir temel oluşturduğunu belirtmek mümkün olacaktır.

Kaynaklar

Akdemir, İ. O., & Türk, M. K. (2023). Zihinlerdeki Kafkasya: Kafkasya'nın Konumu Ve Sınırları Üzerine Jeopolitik Analiz. *Van İnsani Ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 132-157.

Altunsoy, Y. (2019). Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 42-91.

Ateş, S. (2013). Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (5), 163-178.

Aydın, N., & Ergül, E. (2019). Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (12), 87-114.

Mustafayeva, N. (2018). Yeni Kafkasya Dergisinde Kafkasya Halklarının Münasebetleri Meselesi. *Turan-Sam*, 10(40), 237-241.

Penah, N., & Shakirov, E. (2019). Kafkasya'da Özgürlük Mücadeleleri Ve Müridizm. *Journal Of International Social Research*, 12(66), 413-420.

Tavkul, U. (2007). *Kafkasya gerçeği*. Selenge Yayınları.

Yeşil, M. M. (2017). 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlık Ve Özgürlük Mücadelesi Ve Kabileler Arasında İletişimsizlik Sorunu. *Electronic Turkish Studies*, 12(19), 203-232.

Yüce, E. Y. (2020). *Arşiv belgeleri ışığında Osmanlı-Kuzey Kafkas hâkimleri arasındaki ilişkiler (İmam Mansur ve Şeyh Şâmil dönemleri)* [Master's thesis, Siirt Üniversitesi]. Yök Tez.